

**ՀՀ ԿԳՄՍՆ <<Սեանի Խ. Աբովյանի անվան ավագ
դպրոց>> ՊՈԱԿ**

ԱՎԱՐՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Առարկա՝	Նախնական զինվորական պատրաստություն և անվտանգ կենսագործունեություն
Թեմա՝	Արցախյան առաջին պատերազմ
Դպրոց՝	«ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Դրախտիկի միջնակարգ դպրոց» ՊՈԱԿ
Ուսուցիչ՝	Սամվել Իսկանդարյան
Ղեկավար՝	Սասուն Մելիքյան

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱՋՄԱՆ

Արցախյան ազատագրական պատերազմը Արցախի Հանրապետության դեմ Աղբեջանի Հանրապետության ազրեսիայի հետևանքով ծագած զինված հակամարտությունն է 1988-1994 թվականներին։ Կոչվում է նաև Արցախյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994 կամ արցախա-աղբեջանական զինված հակամարտություն։ 1988 թվականից մինչև 1991 թվականի ապրիլի 30-ը կրել է հիմնականում տեղային բնույթ և դրսորվել համապարփակ շրջափակման, պետական ու անհատական ունեցվածքի ավարառության, բերքի և ցանքա-տարածությունների փշացման կամ բերքահավաքին խոչընդունելու, հայկական բնակավայրերի, մերձակա օժանդակ տնտեսությունների ու արտադրական ձեռնարկությունների վրա ավագակային հարձակումների և հակարինական այլ գործողությունների տեսքով։ Դրանց հաջորդել են կազմակերպված ու բացահայտ զինված ներիուժումները և տարածքներ զալյելու, հայ ազգաբնակչությանը բռնի տեղահանելու նպատակով իրականացված լայնածավալ ռազմական գործողությունները։ Արցախյան շարժման առաջին խոկ օրերից (1988 թվականի փետրվար) Աղբեջանում սկսվել է սանձարձակ հակահայկական քարոզչական պատերազմ։ «Հայերին բնաջնջել, հողն արյամբ նվաճել» և այլ մոլեռանդ կոչերով հազեցած աղբեջանական պետական քարոզությունը գրգռել է ամբոխին, ինչի հետևանքով Աղբեջանում սկսվել են հայերի նկատմամբ բացահայտ բռնարարքներ ու ջարդեր։ Հակառակորդը դիմել է տնտեսական շրջափակման ամենատարբեր ձևերի՝ արտաքին աշխարհից, մանավանդ Հայաստանից ԼՂԻՄ-ի մեկուսացմանը, ժողովրդատնտեսական բեռների, սննդամթերքի, վառելանյութերի և առաջին անհրաժեշտության այլ իրերի ներկրման կամ տեղափոխման արգելակմանը ևս։ Դադարեցվել է երկարուղային շարժակազմերի և բեռնատար ավտոմեքենաների մուտքը ԼՂԻՄ, արգելափակվել են մարզի ներքին հաղորդակցության ավտոճանապարհները։ Սկսվել են Սումգայիթի, Գանձակի, Բաքվի հայ բնակչության ջարդերն ու տեղահանությունները, որոնք պատերազմական գործողությունների յուրօրինակ դրսորում էին՝ ուղղված Արցախի ու արցախցիների դեմ, քանի որ այդ քաղաքների հայերի մեծ մասը արցախյան ծագում ուներ կամ ծնվել էր ինչ Արցախում։ Աղբեջանական ազրեսիայի առաջին թիրախներ են դարձել Հյուսիսային Արցախի բնակավայրերը։ Դեռևս 1987-ի վերջերին Աղբեջանական ԽՍՀ ՆԳՆ ստորաբաժանումները բռնություններ են իրագործել մարշալներ Հովհաննես Բաղրամյանի ու Համազասպ Բաբաջանյանի ծննդավայր Չարդախլու գյուղում և այն հայաթափել։ Դա և 1990 թվականի հունվարի 12-14-ին Ազատի, Գետաշենի ու Մանաշիդի վրա հարձակումները դարձել են Հյուսիսային Արցախի հայության բացնի տեղահանության սկիզբը, ինչն ավարտին է հասցել հակամարտության հերթական փուլի ընթացքում։ Ազրեսիայի այդ նախապատրաստությունները, այդ թվում՝ 1988 թվականի փետրվարից մինչև 1991 թվականի ապրիլին ընկած ժամանակամիջոցում աղբեջանցիների ավագակախմբերի, Աղբեջանական ԽՍՀ ՆԳՆ ՍՀՆԶ-ի և ԽՍՀՄ ներքին գորքերի ստորաբաժանումների համատեղ պատժից գործողությունները, անձնագրային ռեժիմի պահպանման քողի տակ իրականացված ձերբակալությունները, բռնությունները և սպանությունները, արցախահայության ի վերջո կանգնեցրել են զինված ինքնապաշտպանության դիմելու անհրաժեշտության առջև։ Մանավանդ, 1991 թվականի ապրիլի 30-ին Կենտրոնի ձեռնարկված «Օղակ» ռազմական գործողությունը, որի ընթացքում հայաթափվել են Հյուսիսային Արցախի Գետաշեն՝ ու Մարտունաշեն

բնակավայրերը, Հաղորդի շրջանի ծայրամասային գյուղերը և Շուշի շրջանի Բերդաձորի ենթաշրջանը, փաստորեն հաստատել է հիմնահարցը պատերազմի միջոցով լուծելու Աղբեջանի որդեգրած քաղաքական գծի անշրջելիությունը: ՂԱՊ-ը կարելի է քաժանել 5 հիմնական փուլերի, որոնք ընդմիջվել են ընդհանուր և կարձատն օպերատիվ հրադադարներով: 5 հիմնական փուլեր

- Առաջին փուլ՝ 1988 թվականի փետրվարի 22 - 1990 թվականի հունվարի 19-ը. սկսվել է Ասկերան-Ստեփանակերտ ռազմավարական ուղղությամբ աղդամցի աղբեջանցիների բազմահազարանոց ամբոխի գինված հարձակմամբ, ավարտվել Հյուսիսային Արցախի (Ազատ, Գետաշեն և Մանաշիդ), Մարտունիի շրջանի (նաև շրջակա հայկական բնակավայրերի) վրա հարձակումների կասեցմամբ և Բարվի հայ բնակչության շարդի ու բրնի տեղահանության գործողություններով:;
- Երկրորդ փուլ՝ 1991 թվականի ապրիլի 30 - 1992 թվականի մայիսի 18-ը. սկսվել է «Օղակ» ռազմական գործողությամբ, ավարտվել Լաշին քաղաքի կրակակետերի ճնշմամբ և Հայաստանի հետ ցամաքային կապի վերականգնմամբ:
- Երրորդ փուլ՝ 1992 թվականի հունիսի 12 - 1993 թվականի հունվարի 20-ը. սկսվել է Արցախի Հանրապետության Ասկերանի, Շահումյանի, Մարտակերտի, Մարտունիի և Հաղորդի շրջանների ուղղություններով հակառակորդի խոշորածավալ հարձակումներով և ավարտվել մարտական գործողությունների հիմնական թատերաբեմ Մարտակերտի ռազմածակատում հակառակորդի հարձակման կասեցմամբ, ինչպես նաև հակամարտության գոտում ուժերի ընդհանուր հավասարակշռության ստեղծմամբ:
- Չորրորդ փուլ՝ 1993 թվականի փետրվարի 5 - նոյեմբերի 1-ը. սկսվել է Մարտակերտի ռազմածակատում Արցախի Հանրապետության ԻՊՈՒ-ի լայնածավալ հակահարձակմամբ և ավարտվել Հորադիզում, Կուբաթլուում, Զաբրայիլում, Ֆիզուլիում և Զանգելանում կենտրոնացված հակառակորդի ռազմական խմբավորումների շախահաման ռազմական գործողությամբ:
- Հինգերորդ փուլ՝ 1993 թվականի դեկտեմբերի 15 - 1994 թվականի մայիսի 17-ը. սկսվել է Արցախի Հանրապետության սահմանագծի ողջ երկայնքով հակառակորդի լայնածավալ հարձակմամբ և եզրափակվել արցախա-աղբեջանական հակամարտության գոտում գինադադարի:

«Օղակ» ռազմական գործողության ժամանակ ունեցած նախնական հաջողություններով ոգևորված՝ Աղբեջանի դեկավարությունն իր ենթակայության տակ դրված խորհրդային բանակի ստորաբաժանումների միջոցով շարունակել է մարտական գործողությունները Շահումյանի շրջանում: ՀՀ սահմանամերձ շրջաններում, Գետաշենի ենթաշրջանում և Շահումյանի շրջանում ինքնապաշտպանական կամավորական ջոկատների գործողությունները համակարգելու, անհրաժեշտ կադրեր պատրաստելու, նյութական, ռազմական և կազմակերպչական օժանդակություն ապահովելու, աղբեջանական ՄՀՆՁ-ականների ճնշմանը և հարձակումներին դիմագրավելու, մարզի պաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով 1990 թվականին ԼՂ Ազգային խորհրդի «Պաշտպանություն» ժամանակավոր խմբի հիմքի վրա կազմավորվել է ինքնապաշտպանության ընդհատակյա կոմիտե: Ստեղծվել է նաև ինքնապաշտպանական ուժերի շտաբ, որը կազմավորել և զինել

է արագ հակազդման ջոկատներ, դեկավարել հայկական բնակավայրերի ինքնապաշտպանությունը: 1991 թվականի ապրիլին գործել է Համակարգող զաղանի խորհուրդը (անդամներ՝ Վ. Բալայան, Ժ. Գալստյան, Գ. Պետրոսյան, Մ. Պետրոսյան, Ա. Սարգսյան և Ռ. Քոչարյան): Հետագայում՝ 1991 թվականի մայիսի 4-ին, Երևանում ստեղծվել է ՀՀ Պաշտպանության կոմիտե, Արցախում 1992 թվականի մարտի 26-ին՝ Պաշտպանության (ինքնապաշտպանության) կոմիտե, 1992 թվականի օգոստոսի 15-ին՝ Պաշտպանության պետական կոմիտե (ՊՊԿ): 1991 թվականի հուլիսի 14-ին խորհրդային և աղբյեցանական գորքերը ներխուժել են Մանաշիդ, Բուզովիս և Էրքեց: Հայառակորդի հետագա առաջխաղացումը կանգնեցվել է Վերինշենի մատուցներում: Արցախահայության համար դժվարին այդ օրերին, 1991 թվականի սեպտեմբերի 2-ին հոչակվել է Արցախի Հանրապետության անկախությունը, որով պետական հիմքերի վրա է դրվել աղբյեցանական ազրեսիային դիմագրավելու, հայ բնակչության անվտանգությունն ու կենսագործունեությունն ապահովելու խնդիրը: Ըստ որում, պետական շինարարության և ԶՈՒ կազմավորման գործընթացները տեղի են ունեցել զինված ընդհարումների և տեղաբնույթ մարտերի, Արցախի բնակավայրերի վրա մշտական հարձակումների ու զնդակոծությունների պայմաններում: Խորհրդային գորքերը սեպտեմբերին հեռացել են Շահումյանի շրջանից, ինչից օգտվելով՝ ինքնապաշտպանության շրջանային ուժերը սեպտեմբերի 14–18-ին կարողացել են ազատագրել Բուզովիս, Մանաշիդ ու Էրքեց գյուղերը և դիրքեր գրավել Մարտունաշենից մոտ 4 կմ հեռավորության վրա: Այս և 1991 թվականի հոկտեմբերի 30-ին Հաղորդի շրջանի Տող գյուղի աղբյեցանական քաղամասի ռազմական հենակետերի վնասագերծումն ազատամարտիկների առաջին նշանակալի հաջողություններն էին: 1991 թվականի նոյեմբերին, հիմնականում Հաղորդի և Մարտունիի շրջաններում ծավալված մարտերի ընթացքում, ճնշվել են Հալիֆշա (6.11.1991), Հախլու (7.11.1991), Սալաքյաթին (7.11.1991) և Խոջավենդ (19.11.1991) բնակավայրերի կրակակետերը, ազատագրվել Սարինշեն, Շամմար (15.11.1991) ու Քարազլուի (20.11. 1991) գյուղերը: Այդ մարտերի հիմնական նշանակությունն այն էր, որ նախ ազատագրվել են բռնազավթված բնակավայրերը, հայ ազատամարտիկները ձեռք են բերել ռազմական գործողություններ պլանավորելու և վարելու որոշակի փորձ և, որ պակաս կարևոր չէր, հայկական գյուղերում արագ թափով վերաբնակեցվող աղբյեցանցի զավթիչներն արժանի հակահարված են ստացել, որով խափանվել են նրանց Արցախում արմատավորելու Աղբյեցանի իշխանությունների ծրագրերը: 1991 թվականի դեկտեմբերի 10-ին Արցախում անցկացվել է համաժողովրդական հանրաքվե, որով ազգաբնակչության մեծամասնությունը քվեարկել է Արցախի անկախության օգտին: Այդ պատմական իրողությունը կարևոր քաղաքական գործողություն էր մինչ այդ՝ դեկտեմբերի 8-ին, Մինսկի մերձակա Բելովեժյան թափուտում, Ռուսաստանի, Ուկրաինայի և Բելառուսի դեկավարների՝ ԽՍՀՄ-ի՝ որպես միջազգային սուրբեկություն ու աշխարհաքաղաքական իրողության գոյության դադարեցման համաձայնագրի ստորագրման համատեքստում: Շահումյանի շրջանը սահմանակից Կապում Իսմայիլովին միացնելու և Գերանբոյի շրջան ստեղծելու (14.1.1991) կամ ԼՂԻՄ-ը լուծարելու (26.11.1991) մասին որոշումները բացահայտել են Աղբյեցանի բուն նպատակը, այն է՝ աղբյեցանական բնակավայրերը ռազմական հենակետերի վերածելուց զատ, դարձնել նաև «միջանկյալ օղակներ»՝ արցախյան այս կամ այն հողատարածքը պոկելու և Աղբյեցանի հարակից շրջանին բռնակցելու համար: Հետևաբար, Արցախի ինքնապաշտպանության պատասխանատուների առաջնահերթ խնդիրներից են եղել Աղբյեցանի այդ

Նկրտումներին հակագդելն ու հաղորդակցության կարևոր ճանապարհներն աղբեջանցի զինյալների վերահսկողությունից ազատելը: Ստեփանակերտին մերձակա Զամիլու գյուղը վնասազերծվել է դեկտեմբերի 15-ին: Հաջորդ օրը Ասկերանի շրջանի Հասանարադ գյուղի մոտ հայ ազատամարտիկների խումբը բախվել է ՄՃՆՁ-այինների ու վարձկան ուս զինվորների միացյալ ուժերին: Մի քանի ժամ տևած մարտի արդյունքում հայ ռազմիկները փախուստի են մատնել հակառակորդին: Թեև օրակարգում Կրկժանի ազատազրումն էր, սակայն Արցախի ինքնապաշտպանական ջոկատները գործողություններ են ձեռնարկել Լեսնոյեի ուղղությամբ՝ նպատակ ունենալով վնասազերծել վտանգավոր «միջանկյալ օղակներից» մեկը և Կրկժանից շեղել հակառակորդի ուշադրությունը՝ նրա մեծաթիվ ուժերը գամելով Լեսնոյեին: Այն մշտական սպառնալիք էր Բաղարա, Աստղաշեն ու Դահրավ գյուղերի համար և Խոջալուի հետ ռազմավարական գիծ ստեղծելու հավակնություն է ունեցել: Ռազմական գործողությունն սկսվել է դեկտեմբերի 23-ի գիշերը: Յոթ ժամ տևած մարտերն ավարտվել են հակառակորդի այդ կարևոր հենակետի վնասազերծմամբ: Դեկտեմբերի 22-23-ին վնասազերծվել են նաև Մարտակերտի շրջանի աղբեջանական Իմերեթ-Քերեվկենդ և Ումուղու գյուղերի հենակետերը: Դեկտեմբերի 25-ին և 26-ին Արցախից դուրս է բերվել ԽՍՀՄ ներքին զորքերի հատուկ նշանակության դիվիզիան, և միանգամից անպաշտպան են մնացել Արցախի բազմաթիվ բնակավայրեր և ժողովրդատնտեսական կարևոր օբյեկտներ, իսկ սահմանագծի ողջ երկայնքով ակտիվացել են աղբեջանական զինված խմբավորումների խժդությունները: Աղբեջանցիների ակտիվացումը պայմանավորվել է Բաքվից և Աղդամից 300-ական զինյալներ ընդգրկող 18 գումարտակների, ինչպես նաև ռազմական տեխնիկայի և մեկ ՄԻ-24 ուղղաթիռի Արցախ տեղափոխման հանգամանքով: Տագնապալից իրավիճակի թելադրանքով ՀՀ ՊԿ-ից Արցախ է գործուղվել Արկադի Տեր-Թաղենոսյանը, որին հանձնարարվել է անհապաղ ավարտել կանոնավոր զինված ջոկատների կազմավորումը: Տարբեր ժամանակներում Արցախի զինված ուժերի իրենց գործընկերներին օգնել են բազմաթիվ հայազգի կադրային զինվորականներ՝ Ռ. Գզոյյանը, Ք. Իվանյանը, Հ. Հարոյանը, Ռ. Մաղաուլյանը, Ն. Հարությունյանը, Ա. Զինսիչը և ուրիշներ: Հաղրութի և Մարտունիի շրջանների զինված ջոկատներում ներգրավվել են 400-ական, իսկ Ասկերանում, Մարտակերտում և Ստեփանակերտում՝ 500-ական մարտիկ: 1992 թվականի հունվար 1992 թվականի հունվարի 19-20-ին ազատազրվել է Ստեփանակերտի արվարձան Կրկժանը, որից հետո հայ մարտիկները դիրքեր են զբաղեցրել տիրապետող բարձունքների վրա: Հունվարի 25-ի լույս 26-ի գիշերը Շուշիի սարահարթից հակառակորդը հարձակման է անցել Քարինտակի ուղղությամբ: Սակայն հարևան գյուղերից և մայրաքաղաքից օգնության հասած ինքնապաշտպանական ջոկատների ճնշման տակ հակառակորդը հետ է քաշվել: 1992 թվականի փետրվարի 9-11-ի ընթացքում հակառակորդը կորցնելով Մալիբեկովի և Ղուշուլարի ռազմակայանները՝ հարձակման է անցել ռազմաճակատի ամրող երկայնքով: Փետրվարի 14-ին Շուշից առաջին անգամ Ստեփանակերտը հրթիռակոծվել է ՄՄ-21 «Գրադ» հրթիռահրետանային համազարկային կայանքով: Մինչ այդ՝ 1991 թվականի սեպտեմբերի 25-ին՝ «Ալազան»-ով: 1992 թվականի հունվարի 13-ին Շահումյան ավանը հրթիռակոծվել էր «Գրադ»-ով: Վերջինս միջազգային համաձայնագրով արգելված էր կիրառել խաղաղ բնակչության դեմ, բայց մշտապես օգտագործվել է շուրջ 70 հզ. բնակչությամբ Ստեփանակերտի ու շրջակա հայկական բնակավայրերի դեմ: Փետրվարի 17-ին և 22-ին Ղարադաղուի և Վերին Վեյսալուի ռազմական գործողությունները կարևոր հաղթանակներ էին Մարտունիի շրջանում

միասնական ձակատ ու ապահով թիկունք ստեղծելու, ինչպես նաև այդ ուղղության ռազմաճակատն ամրացնելու առումով: 1992 թվականի փետրվարի 24-ին Արցախի Հանրապետության ԳԽ-ի նախագահությունը որոշում է ընդունել պետական համապատասխան կարգավիճակ շնորհել մինչ այդ տարերայնորեն ձևավորված կամավորական-ինքնապաշտպանական ջոկատներին: Հերթական փայլուն հաջողությունը Խոջալուի կրակակետերի ճնշման ռազմագործողությունն էր: Խոջալուի ազատազրումով վերականգնվել է հաղորդակցությունը Ասկերան ավանի հետ, հակառակորդից առզրավվել է մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք, շրջափակման մեջ գտնվող արցախահայության համար վերականգնվել է արտաքին աշխարհի հետ հուսալի օդային կապը, կանխվել հակառակորդի՝ Ասկերանի կողմից Ստեփանակերտ ներխուժելու վաղեմի ծրագիրը, ծանր հարված է հասցվել Աղրբեջանի ռազմական մեքենային, ել ավելի են սրվել Բարվի իշխանությունների և ընդդիմության ներհակությունները: 1992 թվականի մարտ 1992 թվականի մարտ ամիսը նշանավորվել է Աղրբեջանի զինված կազմավորումների կողմից Արցախի խաղաղ բնակավայրերի մշտական հրթիռակրետակոծություններով և զրահատեխնիկայի ու ռազմական ուղղաթիռների կիրառմամբ լայնածավալ հարձակումներով: Միաժամանակ չեն դադարել նաև օտարերկրյա միջնորդական առաքելությունները, իսկ որոշ տերությունների կողմից՝ նույնիսկ բացահայտ սպառնալիքները: 1992 թվականի գարնանային պատերազմաշրջանի սկզբներին հակառակորդին հաջողվել է ռազմաճակատի առանձին տեղամասերում ժամանակավոր հաջողության հասնել: Օրեցօր սաստկացող մարտական գործողությունները հրամայաբար պահանջել են կատարելագործել ոչ միայն ինքնապաշտպանական ուժերի կառուցվածքային ու մարտական որակները, այլև կառավարման համակարգը: Այդ խնդիրները մասնագիտական բարձր մակարդակով լուծելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ ԻՊՈւ փորձառու հրամանատար և պաշտպանության խորհուրդ: Հաշվի առնելով Արկադի Տեր-Թաղենոսյանի, ռազմական գործողությունների դեկավարման ընթացքում ձեռք բերած հեղինակությունը՝ կադրային սպայի ու աֆղանական պատերազմի հարուստ փորձառությունը և մինչ այդ ԻՊՈւ հրամանատարի պարտականությունների հաջող կատարումը, Արցախի Հանրապետության ԳԽ Նախագահությունը 1992 թվականի մարտի 4-ին նրան նշանակել է Արցախի ԻՊՈւ հրամանատար: Նույն օրը հաստատվել է նաև Արցախի պաշտպանության խորհրդի կազմը, որում ընդգրկվել են Վ. Բալայանը, Օլեգ Եսայանը, Արկադի Կարապետյանը, Արթուր Մկրտչյանը (նախագահ), Սերժ Սարգսյանը, Արկադի Տեր-Թաղենոսյանը, Ռոբերտ Քոչարյանը: Մարտի 11-ին Ասկերանի ինքնապաշտպանության շրջանային ուժերը ռազմագործողություն են ձեռնարկել մինչ այդ զիջած դիրքերը վերադարձնելու նպատակով: Ծավալված մարտերի արդյունքում հակառակորդի խմբավորումը գլխովին ջախջախվել է: Նույն օրը ԻՊՈւ ռազմագործողություն են սկսել նաև Սրբավենդի կրակակետերի վնասազերծման նպատակով: Սրբավենդի ու շրջակա գյուղերի ազատազրումով ապահովվել է շրջանը Արցախը կենտրոնի հետ կապող Խաչենագետի կամրջի և Կիշան գյուղով անցնող ավտոճանապարհի անվտանգությունը, առզրավվել է զգալի քանակով ռազմամթերք: 1992 թվականի ապրիլ 1992-ի ապրիլին առավել ցայտուն են արտահայտվել Աղրբեջանի որդեգրած ««բնաջնջողական պատերազմի» քաղաքականության տարրերը: Ուժեր ու միջոցներ կենտրոնացնելով Արցախի սահմանագծի ողջ երկայնքով՝ առանձին տեղամասերում հակառակորդը փորձել է բացահայտել ԻՊՈւ պաշտպանության համեմատաբար թույլ օղակները, մշտական

հրետակոծությունների միջոցով ավերել խաղաղ բնակավայրերը և հոգեբանորեն ընկճել բնակչությանը: Բոլոր ռազմական գործողություններին ներգրավել են նաև ԽՍՀՄ 4-րդ բանակի 23-րդ դիվիզիայի (Կիրովարադրում տեղակայված) սպաներին: Իսկ Շուշիի ռազմական գործողությանն անմիջապես նախորդել է 1992 թվականի ապրիլի 29-ին Ստեփանակերտի մատուցներում տեղի ունեցած մարտը: Արցախի ԻՊՈւ-ի ակտիվ գործողություններին սպասող հականակորդը հոգեբանական լարված իրավիճակում կորցրել է հավասարակշռությունը և նախահարձակ եղել: Կասեցնելով հակառակորդի առաջնադաշտումը և կենդանի ուժի մեծ կորուստներ պատճառելով՝ հայ մարտիկները հաջողությամբ հետ են մղել բոլոր գրոհները: Դա Շուշիից ու Զանհասանից հակառակորդի ձեռնարկած ցամաքային վերջին հարձակումն էր: Այդպիսով, Աղրբեջանի կողմից սանձազերծված պատերազմը նոր թափ ու ծավալներ էր ընդունել: Աղրբեջանական կողմն առաջինն է կիրառել մարտական ծանր տեխնիկա, այդ թվում՝ S-72 տանկեր, «Գրադ» հրթիռահրետանային համազարկային կայանքներ: Արցախի ԻՊՈւ թվապես ու սպառազինությամբ գերակշռող հակառակորդին արժանի հակահարված են հասցրել, ոչ միայն պաշտպանելով՝ համրապետության սահմանները, այլև վնասազերծելով Աղրբեջանի ռազմական հենակետերը: Գարնանային պատերազմաշրջանի կեսերին Արցախում հակառակորդի զիսավոր զինադաշտը շարունակել է մնալ Շուշին, որի հետ ռազմավարական գիծ էին կազմում Քյոսալար, Զանհասան, Կարազյակ գյուղերը: Ստեղծված իրավիճակում Շուշիի ազատագրումը դառնում էր պարտադրված անհրաժեշտություն. դրա համար առկա էին տնտեսական ու ռազմական բոլոր նախադրյալները: Շուշիի ազատագրում Շուշիի ազատագրման գործողության նախապատրաստումը կատարվել է մի քանի փուլով՝ դիվանագիտական, լրատվաքարոզչական և ռազմական: 1992 թվականի մայիսի 8-ին ժամը 2:30-ին ԻՊՈւ շուրջ 1200 մարտիկներից կազմված գրոհային 4 խմբեր ձեռնամուխ են եղել կենդանի ուժով ու միջոցներով գերազանցող հակառակորդի ջախչախմանը Շուշիի և Ստեփանակերտի շրջակա հենակետերում: Մարտական գործողությունները ծավալվել են «26»-ի (հյուսիսային), Շոշի (արևելյան), Լաշինի (հարավային) և Զանհասան-Քյոսալարի (հյուսիսարևմտյան) ուղղություններում: Ռազմական գործողության մանրակրկիտ նախապատրաստության, հմուտ դեկավարման, բոլոր աստիճանների հրամանադրների հնարամիտ փոխիհամագործակցության, հայ ազատամարտիկների վճռական գործողությունների շնորհիվ երկու օրում հաջողվել է ձնշել հակառակորդի դիմադրությունը և ազատագրել ռազմավարական տեսակետից կարևոր Շուշի քաղաքը: Շուշիի ազատագրմամբ հնարավոր է դարձել նաև Լաշինի ռազմագործողությունը՝ Արցախի շրջափակման օղակի ձեղքումը: Շուշիի ազատագրումը վերջնականապես հողմացրիվ է արել թվաքանակով ու միջոցներով գերակշռող հակառակորդին սեփական ուժերով հաղթելու անհնարինության մասին առասպելը: Մյուս կողմից, այս բարյահոգեբանական խորտակից հարված է հասցրել հակառակորդին, որն այդպես էլ հետագա մարտական գործողությունների ողջ ընթացքում չի կարողացել հաղթահարել պարտվածի բարդույթը: Շուշիի հաղթանակը հիմք է հանդիսացել ԻՊՈւ ջոկատները Արցախի Հանրապետության ՊԲ-ի վերակազմավորելու նախապատրաստության համար: Շուշիի ռազմահանգրվանի կորստից հետո հակառակորդը մեծ ուժերով ու միջոցներով հարձակումներ է ձեռնարկել Արցախի Հանրապետության սահմանների. մի քանի հատվածներում: Մայիսի 10-ին հարձակում է սկսել Աղդամ - Ասկերան - Ստեփանակերտ ռազմավարական գծով: Մասնավորապես, Աղդամի հենակետից գրոհել է Սառնադրյուր,

Արանգամին, Փրջամալ, Նախիջևանիկ, Դահրազ գյուղերը և ժամանակավորապես զավթել այդ բնակավայրերը: Դեռևս մայիսի 8-ին, Ասկերանի շրջանի Զանհասան-Քյոսալար գյուղերի վրա հարձակումից ԻՊՈւ հրամանատարության ուշադրությունը շեղելու մտադրությամբ, հակառակորդը զրահատեխնիկայի ուղեկցությամբ գրոհել էր Քարագլուխը: Պահակակետերում գտնվող Նորագյուղի վաշտի մարտիկները և նրանց օգնության հասած Սարդարաշենի և Խնձրիստանի ինքնապաշտպանական ջոկատները, զգալի կորուստներ պատճառելով, ստիպել են հակառակորդին թողնել Արցախի սահմանները: Մայիսի 10-ին վերստին հարձակման անցած հակառակորդը որոշակի հաջողության է հասել Սառնադրյուրում: Ասկերանի պաշտպանական շրջանի ուժերը երեկոյան ձեռնարկած սրբնաց հակագրոհով ազատագրել են ինչպես Սառնադրյուր, այնպես էլ վերոհիշյալ գյուղերը և հակառակորդին դուրս մղել Արցախի տարածքի՝ խափանելով Շուշի հասնելու նրա ծրագրերի իրականացումը: Մայիսի 10-ին իրավիճակը կտրուկ սրվել է նաև Սարտակերտի շրջանում: Վեց միավոր տեխնիկայի աջակցությամբ՝ հարձակման է ենթարկվել ու զավթվել Մարաղան, 1 տանկի ու 3 ՀՍՍ-ի ուղեկցությամբ՝ Չայլուն: Մինչ Չայլուն համառ մարտեր էին ընթանում, ստացված պահեստազորի ու մարտական տեխնիկայի օգնությամբ հայ մարտիկները մայիսի 12-ին ազատագրել են Մարաղան: Մայիսի 11-ի երեկոյան Շուշիում դիրքերն ամրապնդելուց և Արցախի սահմանների մի քանի հատվածներում հակառակորդի հարձակումները հետ մղելուց հետո ԻՊՈւ նախաձեռնել են Բերդաձորի ռազմական գործողությունը: Մայիսի 12-ին վերահսկողության տակ է առնվել Զարբարու գյուղը, քանի որ ԻՊՈւ շտաբն օպերատիվ տեղեկություններ էր ստացել հակառակորդի հարձակման անցնելու մտադրության վերաբերյալ: ԻՊՈւ ստորաբաժանումները հուսալիորեն փակել են դեպի Շուշի հակառակորդի հնարավոր սողանցքերը: Լիսազոր - Զարսլու ուղեկատվածը նախօրոք ականապատվել էր: Մայիսի 13-ին հակառակորդի մարտական տեխնիկան ու հետևակը հարձակման է անցել՝ Զարսլու ներխուժելու նպատակով, սակայն ականի վրա տանկը պայթել է, զրահամեքենան նոնականնետով խոցվել և կանխվել է զրահատեխնիկայի հետագա առաջխաղացումը: Ծայր առած փոխիրաձգության ընթացքում կորցնելով շուրջ 40 զինվոր՝ հակառակորդը նահանջել է: Լիսազոր-Բերդաձոր գծով ռազմական գործողությունն սկսվել է հիմնականում երկու ուղղություններով՝ խճուղու աջ ու ձախ կողմերով և Զանհասան- Քյոսալար գյուղերից: Ճնշելով հակառակորդի դիմադրությունը միայն 2 գյուղում՝ վերահսկողության տակ է առնվել Շուշիի շրջանի շուրջ 17 գյուղ: Այնուհետև հարվածային գորախմբերը դուրս են եկել Լիսազորից աջ և ձախ ընկած բարձունքները, որոնցից հատկապես հեռուստաշտարակի բարձունքի զրավումը կանխորշել է հենակետի վերածված այդ բնակավայրի հետագա ճակատագիրը: Լիսազոր - Մեծշեն - Հինշեն գծով հարձակումը շարունակել են Ակնադրյուրի, Ավետարանոցի, Շոշի, Սղնախի, ՀՀԴ վաշտերը և այլ ստորաբաժանումներ, որոնք ել ազատագրել են Բերդաձորի ենթաշրջանի գյուղերը: Մայիսի 18-ի առավոտյան, հրետանային նախապատրաստությունից հետո, ԻՊՈւ կազմավորումները հարձակման են անցել Լաշինի ուղղությամբ և վերահսկողության տակ առել այն: Լաշինից ԻՊՈւ կամավորները դուրս են եկել ՀՀ սահմանը, միաժամանակ հետապնդել Քելքաջարի ու Կուբալուի ուղղությամբ նահանջող հակառակորդին: Այդպիսով մարտող Արցախն անմիջական ցամաքային կապ է հաստատել Հայաստանի հետ, ինչը նշանակում էր կյանքի ճանապարհի բացում, արհեստականորեն մասնատված ժողովրդի երկու հատվածների գործնական վերամիավորում: Լաշինում կրած պարտությունն ավելի է սրել Աղրբեջանի

Ներքաղաքական լարվածությունը և միջազգային հանրությանը կանգնեցրել փաստի առաջ՝ ստիպելով վերանայել Արցախյան հիմնախնդրի վերաբերյալ առկա մոտեցումները։ Հայկական կողմի այս ակնառու հաջողություններին հետևել է պարտադրված կարձատն իրադադար, ինչը սակայն խախտվել է 1992 թվականի մայիսի վերջերին ու հունիսի սկզբներին, երբ Ռուսաստանն Աղրբեջանին հանձնել է մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք (մոտավոր տվյալներով 150 տանկ, 120 ՀՍՍ, 170 զրահափոխադրիչ, մոտ 150 ականանետ, 90 զենիթահրետանային կայանք, ՍՈՒ-25 և ՄԻԳ տէսակի ինքնաթիռներ)։ Միաժամանակ, Աղրբեջանում տեղակայված ռուսական բանակի գորամասերի գինվորների ու սպաների համար ստեղծվել են որպես վարձկան մարտական գործողություններին մասնակցելու բոլոր պայմանները։ Այդ ամենը Աղրբեջանին հնարավորություն է տվել որոշակիորեն փոխել իրավիճակը արցախյան ռազմաճակատում։ 1992 թվականի հունիսի առաջին տասնօրյակում նկատելիորեն ակտիվացել են հակառակորդի գործողությունները Արցախի Հանրապետության սահմանագծի ողջ երկայնքով։ բնակավայրերի հրթիռահրետակոծություններին զուգահեռ ուժեր և միջոցներ են կենտրոնացվել արցախա-աղրբեջանական գինված կազմավորումների շիման գծում։ 1992-ի հունիսի 2-ին աղրբեջանական բանակը Քելքաջարից ուշադրություն շեղող հարձակում է սկսել։ Հունիսի 12-ի օրվա երկրորդ կեսին Արցախի սահմանամերձ շրջաններում կուտակված կազմավորումները մեծաքանակ զրահատեխնիկայի, հրետանու և ռազմաօդային ուժերի աջակցությամբ լայնածավալ հարձակում են ձեռնարկել ռազմաճակատի ողջ երկայնքով։ Ճնշման ծանրության կենտրոնը տեղափոխվել է հատկապես դեպի Ասկերանի, Մարտակերտի, ապա և Շահումյանի շրջանների ուղղություններ։ Ասկերանի ճակատում հակառակորդը հարձակվել է Ասկերան ավանի, Խանաբադի ու Նախիջևանիկի ուղղություններով։ Հարձակմանը նախորդել է ուժգին հրթիռահրետանային նախապատրաստությունը։ Կրակի տակ պահելով հատկապես Խոջալու-Ասկերան խճուղին և պաշտպաններին թիկունքից օգնությունը խափանելու նպատակով՝ ՍՈՒ-24-ով ոմբակոծել են Նորազյուղ, Խանաբադ գյուղերը, Ասկերան ավանը և ԻՊՈՒ մարտիկների պաշտպանական դիրքերը։ Հակառակորդը մարտի է նետել մեծաթիվ կենդանի ուժ և տեխնիկա (շուրջ 20 միավոր զրահատեխնիկա, այդ թվում՝ տանկեր)։ Միայն մի հատվածում հակառակորդի գերակշիռ ուժերին հաջողվել է ճեղքել պաշտպանական գիծը և զավթել Սառնաղբյուր, Արանզամին, Փրջամալ, Նախիջևանիկ և Դահրազ գյուղերը։ Այրուհանդերձ, ԻՊՈՒ մարտիկներին հաջողվել է կասեցնել հակառակորդի մեծաթիվ ուժերի առաջխաղացումը դեպի Ստեփանակերտ։ Աղդամ-Ասկերան մայրուղին հսկող 4-րդ պահակակետի վրա հակառակորդը գրոհել է 2 տանկի և 1 ՀՍՍ-ի, իսկ Խանաբադի վրա՝ մեկական տանկի ու ՀՍՍ-ի աջակցությամբ։ Հակառակորդին հաջողվել է գրավել 4-րդ պահակակետը։ Հայ մարտիկները դիմադրությունը շարունակել են երկրորդ բնագծից։ Այլևս նահանջելու տեղ չկար, հետևում Ասկերանն էր, Ստեփանակերտը։ Օգնության են հասել ԻՊՈՒ 2-րդ և 4-րդ, Քյաթուկի և Նորազյուղի վաշտերը։ Ժամանակին հայ սակրավորների տեղադրած ականների վրա պայթել են հակառակորդի երկու ծանր տանկեր, խփվել են աև մեկ ՀՍՍ-2։ Դրանից հետո հակառակորդի հարձակման թափը կոտրվել է, առաջխաղացումը կասեցվել։ Հունիսի 13-ի առավոտյան հայ մարտիկները հակահարձակման են անցել, հետ վեցրել 4-րդ պահակակետը, և հակառակորդը հետ է շպրտվել Ասկերան-Ստեփանակերտ կենտրոնական ուղղությունից։ Արցախի Հանրապետության ԳԽ նախագահության և Նախարարների խորհրդի համատեղ որոշմամբ՝ 1992 թվականի հունիսի 20-ին

հանրապետության տարածքում անցկացվել է մասնակի զորահավաք: Զորակոչի ենթակա էին 18-ից 40 տարեկան գինապարտ սերժանտները, զինվորները և զինակոչիկները, մինչև 50 տարեկան սպաները, հատուկ պատրաստություն ունեցող 19-ից 30 տարեկան կանայք: Հունիսի 23-ին աղբբեջանական կողմը գրոհել է Մարտակերտ քաղաքը՝ Մադախիսի, Կարմիրավանի և Ներքին Հռոաթառի ուղղություններով: Դժվարությամբ է հաջողվել դիմագրավել հակառակորդի գերակշիռ ուժերին: Այդուհանդերձ, հունիսի 25-ին կասեցնելով հակառակորդի առաջխաղացումը, ԻՊՈւ կազմավորումները հակահարձակման են անցել և ազատազրել Կարմիրավան ու Քաջավան գյուղերը, իսկ հաջորդ օրը, «արցանի» մեջ առնելով վերստին հարձակման անցած հակառակորդին, կենդանի ուժի ու տեխնիկայի զգալի կորուստներ պատճառելով՝ նրան, դուրս են մղել Մադախիսից: Մարտակերտի ճակատում ձեռնարկված այդ հակահարձակումների շնորհիվ նկատվել են դրությունը կայունացնող միտումներ: Սակայն ԻՊՈւ հրամանատարության ուշադրությունը Մարտակերտի ճակատից շեղելու և այստեղ վճռական հաջողության հասնելու նպատակով աղբբեջանցիները հարձակողական գործողություններ են ծավալել Ասկերանի շրջանում և կարողացել են զավթել մի քանի պահակակետեր: Մարտունիի շրջանում հակառակորդը ընդհուպ մոտեցել է Ճարտար և Մաճկալաշեն գյուղերին, ներխուժել Կարմիր Շուկա: Հայ մարտիկները հունիսի 28-ին, Մ. Մելքոնյանի ընդհանուր դեկավարությամբ, հետ են մղել հակառակորդին, ինչը վերջ է դրել պաշտպանական զիծը գոնե մեկ ուղղությամբ ձեղբելու հակառակորդի ցանկությանը: Այդ հաղթանակը ինքնավստահության նոր լիցը է հաղորդել ազատամարտիկներին, հակառակորդին խոցելու հնարավորությունը վերստին դարձել է առարկայական: Հունիսի 28-ին հակառակորդը, Հաղբութի շրջանում գրավելով Հողեր և Տող գյուղերի պահակակետերը, ներխուժել է Տողի գինեգործարան և 4 կմ խորացել գյուղի տարածքում: Հայ մարտիկներին հաջողվել է հակառակորդին հետ մղել և երեկոյան ազատազրել բոլոր պահակակետերը՝ բացի Յորից: Այս ճակատներում ԻՊՈւ մարտիկների հաջող դիմադրությունը, խափանելով աղբբեջանական հրամանատարության ծրագրերի իրագործումը, նպաստավոր պայմաններ է ստեղծել Մարտակերտի շրջանում լայնածավալ հակահարձակման համար: Սակայն հունիսի 29-ին Լենինավանի, Չայլոի, Զրաբերդի բարձունքների ուղղությամբ ձեռնարկված հակահարձակումը ձախողվել է: Նույնը կատարվել է նաև հակահարձակման գլխավոր՝ Մարտակերտի ուղղությունում: Հարվածի գլխավոր ուղղություններում ուժերը վերախմբավորելով և միջոցների գերակշռություն ստեղծելով՝ Արցախի ԻՊՈւ ստորաբաժանումները Մարտակերտի շրջանում անցել են հակահարձակման: Հուլիսի 11-ին, կեսօրից հետո, նրանք շարժվել են Զանյաթաղ, Գյուլաթաղ և Մանիքլու գյուղերի ուղղությամբ: Հուլիսի 12-ին արդեն Զանյաթաղ, Գյուլաթաղ, Մեհմանա և Կուսապատ գյուղերն անցել են հայ ազատամարտիկների վերահսկողության տակ: Դրանից հետո նրանք դիրքեր են գրավել Կուսապատ-Դրմբոն գոտում, որի ազատազրման ժամանակ տիրել են հակառակորդի 6 միավոր գրահատեխնիկայի և 1 «Գրադ» կայանքի, սպանվել են աղբբեջանական մի քանի տասնյակ զինվորներ: ԻՊՈւ ստորաբաժանումները հուլիսի 14-ի երեկոյան անցել են Թարթառի՝ ձախափնյակը, դժվարին՝ մարտերով՝ ազատազրել Չափար գյուղն ու ուղղամարտական կարևոր նշանակություն ունեցող Գետավանի կամուրջը, միաժամանակ հաջողվել է մոտենալ Սարսանգի ջրամբարին: Հուլիսի 14-ին հակառակորդը հարձակվել է Կուսապատի բարձունքում տեղաբաշխված ԻՊՈւ պահակակետի վրա: Հայկական զոկատը՝ արժանի հակահարվածով հետ է մղել հակառակորդի գրոհը և հուլիսի 15-ի

գիշերը վերագրավել է Սարսանզի հիդրոհանգույցի ամբարտակը: Նոյն օրն աղքատացները հարկադրված թողել են նաև Գետավան գյուղը՝ կրելով կենդանի ուժի և տեխնիկայի նոր կորուստներ: Հուլիսի 16-ի առավոտյան Արցախի ԻՊՈւ ստորաբաժանումները լայնածավալ հարձակում են ձեռնարկել Ներքին Հոռաթաղ, Մեծշեն և Մոխրաթաղ գյուղերի ուղղությամբ: Կատաղի մարտերից հետո հայ մարտիկներն ազատազրել են ուղմավարական կարեռը նշանակության մի քանի բարձունքներ: Հուլիսի 20-ի երեկոյան հայ մարտիկներն ազատազրել են նաև Մարտակերտի շրջանի Մաղավուզ և Զագլիկ գյուղերը՝ վերահսկողության տակ պահելով Սարսանզի ջրամբարի ողջ ավագանը: Այսպիսով, Արցախի ԻՊՈւ ստորաբաժանումների հուլիսյան հակահարձակման արդյունքում Մարտակերտի շրջանի մեծ մասն ազատազրվել է: Օգոստոսի 12-ին հակառակորդի Թարթառի և Քելքաջարի բրիգադները միաժամանակյա հարձակման են անցել Մարտակերտի ուղմաձավատի ողջ երկայնքով: Այդ փուլում կարեռը նշանակություն է ունեցել Վազգեն Սարգսյանի նախաձեռնությամբ կազմավորված «Արծիվ-մահապարտներ» կամավորական գումարտակի մասնակցությունը ուղմական գործողություններին: Ռազմական գործողությունների հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ Արցախի ԻՊՈւ-ի, բանակային ենթակառույցների ու ծառայությունների ձևավորման, կենտրոնացված հրամանատարության ու շտաբների համակարգված աշխատանքը ճիշտ ժամանակին էր և զինվորների համընդհանուր հերոսության ու տոկունության հետ վճռորոշ դեր է խաղացել: Արդեն զգալի էր նաև թիկունքի աջակցությունը: 1992-ի ապրիլի 15-ից մինչև նոյեմբերի 1-ը նորոգման վերականգնողական հենակետի անձնակազմը նորոգել է մեծ թվով S-72 տանկեր, ՀՄՍ-ներ, հակաօդային պաշտպանության զինտեխնիկա, քարշիչներ և այլ միջոցներ: 1992 թվականի մայիս-հոկտեմբեր ամիսներին ԻՊՈւ մարտիկները ոչնչացրել են 1 ՍՈՒ-24, 2 ՍՈՒ-24 Ռ, 1 ՍՈՒ-25, 2 ՄԻԳ-25 ինքնաթիռներ, 5 ՄԻ-24 և 3 ՄԻ-8 ուղղաթիռներ: Հակաօդային պաշտպանության անձնակազմի այդ գործողությունների շնորհիվ կասեցվել են հակառակորդի նշանառու հարվածները ԻՊՈւ-ի դիրքերին և խաղաղ բնակավայրերին: Նոյեմբեր ամսվա մարտերում սպառելով առաջինադաման հնարավորությունները Մարտակերտի շրջանում՝ դեկտեմբերին հակառակորդը փոխել է հարվածի ուղղությունները՝ նպատակ ունենալով հաջողության հասնել Մարտունիի, Լաշինի, Հաղորդի և նոյնիսկ ՀՀ Զանգեզուրի շրջաններում: Ստեղծված իրավիճակում Արցախի ԻՊՈւ հրամանատարությունը Մարտունիի ՊՇ ստորաբաժանումների ակտիվ գորաշարժերով ստիպել է հակառակորդին մեծ ուժեր կենտրոնացնել Ժդանովի, Ֆիզուլիի շրջաններում՝ դրանով շեղելով նրա ուշադրությունը գլխավոր հարվածի՝ Մարտակերտի ուղղությունից: Այսպիսով, 1992 թվականի վերջին փասորեն հակառակորդը սպառել էր իր հարձակողական հնարավորությունները, ստեղծվել էր ուժերի հավասարակշռություն: 1993 թվականի հայկական լայնածավալ առաջխաղացում և Արցախի ամրողական ազատազրում 1. Արցախի և հարակից հայկական տարածքների ազատազրման գործընթացը 1988-1994թթ.: Կարմիրով նշված է հայկական Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի տարածքը մինչև Արցախյան պատերազմը: 2. Արցախի և հարակից հայկական տարածքների ազատազրման գործընթացը 1988-1994թթ.: Շագանակագույնով նշված է հայկական Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության տարածքը հոչակման պահին՝ 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ի դրությամբ: 3. Արցախի և հարակից հայկական տարածքների ազատազրման գործընթացը 1988-1994թթ.: Շագանակագույնով նշված է հայկական Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության կողմից վերահսկվող տարածքը

Արցախյան պատերազմից հետո՝ 1994 թ. մայիսի 12-ի դրությամբ: 4. Արցախի և հարակից հայկական տարածքների ազատազրման գործընթացը 1988-1994թթ.: Հայկական Արցախի այն տարածքները, որոնք ազատազրվել են և այն տարածքները, որոնք առայսօր բռնազավթված են Աղրբեջանական հանրապետության կողմից: 1994 թ. մայիսի 12-ի հրադադարի ստորագրման պահին հայկական Արցախի հանրապետության կողմից վերահսկվող տարածքների ուրվագծերը (բաց վարդագույն) դրված են այն տարածքների (նարնջագույն) ուրվագծերի վրա, որոնց վրա հոչակվել էր հայկական անկախ Արցախի հանրապետությունը 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ի դրությամբ: Նախապատրաստվելով ձմեռային պատերազմաշրջանին՝ Աղրբեջանի զինված ուժերը ռազմական տեխնիկայի, սպառազինության, նյութական պաշարների գերակշռություն են ստեղծել ռազմաճակատում և 1993-ի հունվարին հարձակողական գործողություններ են ծավալել Մարտակերտի, Ասկերանի, Մարտունիի, ինչպես նաև Լաշինի ուղղություններում: Հունվարյան մարտերի ընթացքում Արցախի ԻՊՈւ ստորաբաժանումները, կայծակնային և ուժգին հակահարվածներ հասցնելով, կասեցրել են մի քանի անգամ գերակշռող հակառակորդի ճնշումը և անառիկ պահել վերահսկողության տակ առնված դիրքերը: Այս առումով աչքի են ընկել հատկապես Ասկերանի և Մարտակերտի ՊՇ-ների մարտիկները, Լաշինի միջանցքի, Կիշանի, Փառուխի, «Ուրյանա» լեռան դիրքերի պաշտպանները: Հակառակորդը կորցրել է հետևակի 2 գումարտակ, 7 տանկ, 5 ՀՍՄ, 4 ռազմական ինքնարիո, և 1 մարտական ուղղաթիռ, մարտադաշտում թողել մեծ քանակությամբ հրազեն, զինամթերք և այլ նյութական պաշարներ: 1993 թվականի փետրվար-մարտ ամիսներին Արցախի ԻՊՈւ մարտական գործողություններ են ծավալել Մարտակերտի շրջանի տարածքի ազատազրման և Աղրբեջանի ԶՈՒ Լաշին-քելքաջարյան խմբավորման ջախջախման նպատակով: Ռազմական գործողության հաջորդ փուլը Մարտակերտի շրջանի արևմտյան մասի ազատագրումն էր: Մարտակերտի, Մարտունիի և Շուշիի ՊՇ-ների կողմից համատեղ անցկացված կայծակնային ռազմական գործողությունն ավարտվել է Աղրբեջանի ԶՈՒ Լաշին-քելքաջարյան խմբավորման ջախջախումով: ազատազրվել են երկու տասնյակից ավելի զյուղեր, ռազմավար վերցվել զենք ու զինամթերք, մարտական տեխնիկա և մեքենաներ: Օմարի լեռնանցքի վրա սահմանվել է կայուն վերահսկողություն: ԻՊՈւ 1993 թվականի ապրիլի սկզբին ավարտելով քելքաջարյան ռազմագործողությունը՝ ձեռնամուխ են եղել նոր մարտական գործողությունների: Աղդամի կրակակետերի ոչնչացման նախապատրաստական մարտերի ժամանակ, 1993 թվականի հունիսի 12-ին, Մարզիլու գյուղում զոհվել է Մոնթե Մելքոնյանը: Հունիսի 12-ին 2-րդ, 3-րդ, 5-րդ ՊՇ-ների և Կենտրոնական եզրակացության գորամասերը, 4-րդ ՊՇ-ի մի քանի ստորաբաժանումներ սկսել են Մարտակերտ քաղաքի և շրջանի բռնազավթված մասի ազատազրման խոշորամասշտաբ գործողությունը: Ընկճելով հակառակորդի 3-րդ մոտոհրաձգային, ներքին զորքերի և տանկային բրիգադների գորամասերի համառ դիմադրությունը, հաղթահարելով համատարած ականադաշտերը և չեղոքացնելով օդում հակառակորդի ունեցած բացարձակ առավելությունը՝ հայկական ստորաբաժանումներն Աղդամի ուղղությունում գրավել են օվերատիվ ու մարտավարական նշանակության կարևոր բարձունքներ և որուս եկել Աղդամ-Մարտակերտ մայրուղու բնագիծը: Հակառակորդը, զգալի կորուստներ կրելով Մարզիլու, Խրամորթ, Փափրավենդ զյուղերի շրջանում, ստիպված էր ռազմաճակատի Կուբաթլուի, Զարբայիլի և Մարտակերտի ուղղություններից այստեղ տեղափոխել կենդանի ուժ և տեխնիկա՝ դրանով իսկ բարենպաստ պայմաններ ստեղծելով

Մարտակերտի լեռնային մասի ուղղությամբ հակահարձակման անցնելու համար: Այդ ուղղությամբ տևական ու դաժան մարտերից հետո, 1993 թվականի հունիսի 26-ին, ազատազրկել են Մարտակերտի հեռուստաաշտարակի և «Պուշկենյալ» բարձունքները: Նույն օրը 4-րդ ՊԵ-ի գորամասերը մտել են Մարտակերտ քաղաքը, որով փաստորեն ավարտվել է մարտակերտյան ռազմագործողությունը: 3-րդ, 5-րդ, 6-րդ ՊԵ-ների գորամասերն անցել են տիրապետող բարձունքների, մասնավորապես Եղդիխրման, Բողդադ լեռների, Բոյահմեղի, Փափրավենդ, Թազախաչինյալ, Աղդարա լեռնաշղթայի վրայով ձգվող գծի և հիմնական ճանապարհների պաշտպանությանը: Մարտակերտ քաղաքի ազատագրումն ունեցել է ոչ միայն ռազմաքաղաքական կարևոր նշանակություն, այլև հնարավորություն է ստեղծել՝ վնասազերծելու Աղդամի հզոր կրակակետերը: Այուս կողմից, տեղական ուժերով անցկացված ռազմագործողությունների շնորհիվ Հաղորդի շրջանում ազատագրվել են Նորաշենը, Այգեստանը ևն, վերահսկողության տակ են առնվել կարևոր, շրջակայրում տիրապետող բարձունքներ և ոչնչացվել հակառակորդի՝ Հաղորդի շրջկենտրոնը և շրջակա բնակավայրերը իրետակոծող կրակակետերը: Աղդամի ազատագրում Աղդամը հակառակորդի ամենավտանգավոր ռազմական հենադաշտն էր Արցախ ներխուժելու համար, մյուս կողմից, հակառակորդի ամենահզոր կրակակետերից մեկն էր, որտեղ աղբեջանցիները ժամանակին տիրացել էին խորհրդային բանակի զինամթերքի խոշոր պահեստներին: Հակառակորդը, բազմապատկելով Աղդամում կենտրոնացված սպառազինությունն ու կենդանի ուժը, տենդազին նախապատրաստվել էր վերսկսելու հարձակումը Ասկերան - Ստեփանակերտ ուղղությամբ: Աղդամի և նրա շրջակայրում գտնվող կրակակետերի ճնշման ռազմական գործողությունները սկսվել են 1993 թվականի հուլիսի 4-ին: ԻՊՈւ և ՊԵ ստորաբաժանումների՝ հարավից 2-րդ ՊԵ, հարավ-արևմուտքից 3-րդ ՊԵ և հյուսիս-արևմուտքից 6-րդ ՊԵ ստորաբաժանումների համաձայնեցված գործողությունները պահպանվել են հաջողությամբ, և հուլիսի 23-ին Աղդամ քաղաքն առնվել է վերահսկողության տակ (տես Աղդամի ռազմական հենակետի վնասազերծման ռազմական գործողություն 1993): Աղդամի ռազմագործողության արդյունքում վերացել է Ստեփանակերտի վրա կախված մշտական վտանգը, մայրաքաղաքի ու շրջակա գյուղերի բնակչիներն ազատվել են հեռահար հրթիռահրետակոծություններից, հակառակորդին հասցվել է ռազմական ու բարոյահոգեբանական մեծ հարված, որովհետև Աղդամն ավտոճանապարհների, երկաթուղիների խոշոր հանգույց էր, այնտեղ էր նաև հանրապետական նշանակության օդանավակայանը: Այդ հաղորդակցության կարևոր միջոցներից զրկվելը կաթվածահար էր անում ոչ միայն Արցախի արևելյան, այլև հարավային սահմանների երկայնքով կենտրոնացած հակառակորդի խմբավորումների գործողություններն ու թիկունքի ապահովումը: Հետևաբար պատահական չէր, որ այդ պարտությունից հետո Աղբեջանի դեկավարությունը դիմեց Արցախի դեկավարությանը՝ կրակի դադարեցման խնդրանքով: Աղբեջանն առաջին անգամ դիմեց Արցախի Հանրապետութան հետ ուղղակի շփումների: Ստեղծված իրավիճակում հակառակորդի հարձակման միակ հնարավորությունն օդուժն էր, սակայն Արցախի Հանրապետության պաշտպանության բանակի ՀՕՊ-ի կատարելագործված միջոցների առկայությունն ու հակաօդայինների մասնագիտական վարպետությունը կաշկանդել են հակառակորդի գործողությունները նաև օդում: Կորցրածք հետ բերելու նպատակով աղբեջանական հրամանատարությունը հարվածի հիմնական ծանրությունը փոխադրել է հարավարևելյան և հարավային ճակատ՝ Ֆիզուլիի, Զաբրայիի, Կուրաթլուի և Զանգելանի ուղղություններ: Հակառակորդն ակտիվացել էր

նաև Հաղրութի ՊՇ ուղղությամբ, ինչը պայմանավորված էր այստեղ աղբքեջանական մեծաքանակ ուժերի առկայությամբ և հետագա կենտրոնացմամբ, ինչպես նաև հայկական ուժերի պաշտպանության ձակատային գծի ձգվածությամբ: Արցախի ԻՊՈւ հրամանատարությունն իր հերթին շահագրգռված էր Հաղրութի շրջանում պաշտպանական մարտերով հյուծել հակառակորդի հարվածային խմբավորումները, անցնել վճռական հակահարձակման ու լուծել հարավարելյան ու հարավային սահմանների, ինչպես նաև Լաշինի մարդասիրական միջանցքի անվտանգության խնդիրը: Հաղրութի շրջանի ազատագրման, Ֆիզուլիի, Զաբրայիլի, Կուրաթլուի շրջանների կրակակետերի ճնշման օգոստոսյան ռազմագործողությունը ռազմաքաղաքական մեծ նշանակություն է ունեցել: Վերացվել է Արցախի արևելյան ու հարավային սահմանների, ինչպես նաև Ստեփանակերտ-Գորիս ավտոմայրուղու վրա կախված մշտական սպառնալիքը, վնասազերծվել Ֆիզուլիի, Զաբրայիլի, Կուրաթլուի վտանգավոր ռազմակայանները, ջախջախիչ պարտության են մատնվել այդ շրջաններում կուտակված հակառակորդի խմբավորումներին, Արցախի շուրջ ընդլայնվել է անվտանգության գոտին և ԻՊՈւ հաստատվել են նպաստավոր բնագծերում: Հաղրութից հարավ Արցախի ԻՊՈւ ստորաբաժանումները շարունակելով հետապնդել հակառակորդին՝ գրեթե հասել են մինչև Իրանի սահմանը: 1993-ի հոկտեմբերի 24-ին արցախյան զինված կազմավորումների մի քանի ուղղություններով սկսած հակահարձակումը պսակվել է նոր հաջողությամբ, ճնշել են Հորատիզի երկաթուղային հանգույցի կրակակետերը, որով, փաստորեն, Աղբքեջանից մեկուսացվել են Զանգելանը և Զաբրայիլի ու Կուրաթլուի՝ դեռևս չվնասազերծված ռազմական հենակետերը: Հակառակորդի Հորադիզ-Կուրաթլու-Զանգելանի գորախմբի ջախջախիման ռազմագործողությունն ավարտին է հասցվել նոյեմբերի 1-ին, եթե Արցախի ԻՊՈւ մարտիկներն իրենց վերահսկողությունն են հաստատել Զանգելան շրջկենտրոնի և ռազմական հենակետերի վերածված մոտակա բնակավայրերի նկատմամբ: 1-ին, 2-րդ, 6-րդ ՊՇ և կենտրոնական ենթակայության ստորաբաժանումների փոխհամագործակցված գործողությունները հաջողությամբ են պսակվել ռազմաձակատի ողջ երկայնքով: Սահմանամերձ գոտու հարավարելյան, հարավային և հարավարևմտյան հատվածներում հակառակորդի կրակակետերի պարտադրված ու անհրաժեշտ վնասազերծումը լիովին չեղոքացրել է Արցախի տարածք ներխուժելու, ինչպես նաև խաղաղ բնակավայրերի հրետակոծությունների վտանգը: 1994-ի փետրվարի 18-ին Քելքաջարի շրջանի հյուսիսային մասի և Օմարի բարձրադիր լեռնանցքի ազատազրումը կարևոր նշանակություն է ունեցել Մարտակերտի շրջանում ազատազրական մարտեր մղող ՊԲ ստորաբաժանումների թիկունքն ապահովելու առումով: Վերահսկողություն է սահմանվել Օմարի ռազմավարական կարևորության լեռնանցքի վրա, զիյովին ջախջախվել է այդ ուղղությամբ ամիսներ ի վեր կուտակված հակառակորդի զինուժը, շարքից հանվել կամ առզրավվել են մեծ քանակությամբ տեխնիկա, զենք ու զինամթերք, այդ թվում՝ թուրքական արտադրության սպառագինություն (ավելի քան 16 միավոր մարտական տեխնիկա, 5 հաուբից, 1 ինքնազնաց ականանետ): Օմարի ռազմագործողության հաջող ելքը կանխորոշել է նաև հյուսիսային ռազմաձակատում ՊԲ ստորաբաժանումների առաջխաղացման հաջողությունը: Ըստհանուր առմամբ, փետրվարին հակառակորդը կորցրել է ավելի քան 2 տասնյակ միավոր զրահատեխնիկա և շուրջ 1000 զինվոր ու սպա: 1994 թվականի փետրվարի 28-ին և մարտի 1-ին Երևան ու Բաքու են ժամանել Ռուսաստանի պաշտպանության փոխնախարար, գեներալ-գնդապետ Գ. Կոնդրատևը և հատուկ

հանձնարարությունների գծով դեսպան Վ. Կազիմիրովը՝ աջակցելու 1994-ի փետրվարի 18-ի ՀՀ-ի, Արցախի և Աղրբեջանի միջև զինադադարի մասին ձեռք բերված համաձայնության իրականացմանը: Այս կապակցությամբ ԴԲ գորամասերն ու ստորաբաժանումները հրաման են ստացել մարտի 1-ից դադարեցնել կրակը: 1994 թվականի գարնանային պատերազմաշրջանի խոշորամասշտաբ ու ուղմագործողությունների արդյունքում, երկուստեր մեծաքանակ մարդկային, իսկ Աղրբեջանի համար նաև տարածքային կորուստներն անհետանկար են դարձել պատերազմի շարունակումը: Ի հավելումն դրա, Մարտակերտի ու Աղդամի շրջաններում ԴԲ սրբաթաց հակահարձակման և հակառակորդի՝ Արցախի սահմանակից վերջին ուղմահանգրվանի՝ Միրբաշիրի կորսույան սպառնալիքի տակ Աղրբեջանում հասունացել է նաև ներքաղաքական նոր ճգնաժամ, ինչն ստիպել է հակառակորդին հաշտվել ու համակերպվել ստեղծված իրավիճակի հետ: Զինադադարի հաստատում Ակնհայտ էր, որ ստեղծված իրավիճակում աղրբեջանական կողմն այլևս չկը կարող իր թվական ու ուղմատեխնիկական գերակշռությամբ ուղմածակատում բեկում մտցնել: Հետեարար, հասունացել էր զինադադարի հաստատման պահը, ինչն էլ ճիշտ ժամանակին զնահատեց Ռուսաստանը: Վերջինս, խնդիր ունենալով չեզոքացնել մի շարք երկրների շահագրգիռ միջամտության ու իր «ազրեցության գոտի» ներքափանցման փորձերը, առանց նախապայմանների ու քաղաքական հարցերի արծարծման վճռական քայլեր ձեռնարկեց հրադադար հաստատելու ուղղությամբ: Դրանով Ռուսաստանն առաջին հերթին հետամտում էր իր միջազգային վարկանիշի ու Հարավային Կովկասում ազդեցության վերականգնման քաղաքական խնդրին: Դեռևս մայիսի 5-ին Բիշքեկում Ռուսաստանի, Ղրղզատանի և ԱՊՀ միջնորդարանական խորհրդաժողովի միջնորդությամբ Աղրբեջանի, Արցախի և Հայաստանի խորհրդարանների ղեկավարները ստորագրել են արձանագրություն, ըստ որի համաձայնություն է ձեռք բերվել կրակի դադարեցման վերաբերյալ: Բիշքեկյան արձանագրությանը Աղրբեջանը միացել է ավելի մայիսի 8-ին: Ռուսաստանի միջնորդությամբ կրակի դադարեցման վերաբերյալ ուշամասնագիրը ՀՀ, Արցախի և ԱՀ պաշտպանության գերատեսչությունները ստորագրել են մայիսի 11-ին: Համաձայնագիրն ուժի մեջ է մտել մայիսի 12-ին: Աղրբեջանի կողմից բիշքեկյան համաձայնության խափանումից հետո գործին միջամտել է ՌԴ պաշտպանության նախարար Պ. Գրաչովը, նպատակ ունենալով դադարեցնել զինված պաշտպանության նախարար Պ. Գրաչովը, նպատակ ունենալով դադարեցնել զինված հակամարտությունը՝ մնացած հարցերի լուծումը թողնելով քաղաքագետներին: 1994-ի մայիսի 16-ին Սոսկվայում հանդիպելով ՀՀ պաշտպանության նախարար Ս. Սարգսյանի, ՀՀ պետևնախարար Վ. Սարգսյանի, Արցախի ԴԲ հրամանատար Ս. Բաբայանի և Աղրբեջանի պաշտպանության նախարար Ս. Մամեդովի հետ՝ նա առաջարկել է մայիսի 17-ի 00 ժամից դադարեցնել կրակը: Այս մեծ դժվարությամբ ընդունել է նաև Աղրբեջանը և մեկ ամիս անց տվել իր համաձայնությունը: Պարտադրված հրադադարը պահպանվել է մինչև 2019թ:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. www.wikipedia.org
2. www.publications.ystu.am